

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS
INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

XXXIV

2003

BALCANICA

POSEBAN OTISAK

ANNUAIRE DE L'INSTITUT DES ETUDES BALKANIQUES

UDC 930.85(4-12)

BELGRADE 2004

YU ISSN 0350-7653

Марта БЈЕЛЕТИЋ
Институт за српски језик, Београд

ЈУЖНОСЛОВЕНСКА ЛЕКSIKA У БАЛКАНСКОМ КОНТЕКСТУ

— ЛЕКСИЧКА ПОРОДИЦА ИМЕНИЦЕ ХАЛА —

Анстракт: У раду је спроведена семантичка анализа лексичке породице јужнословенске именице **xala*. Семантика деривата у највећем броју случајева проистиче из комплекса значења саме именице („олуја, непогода“, „неман, аждаја“, „створење огромне величине, огромне физичке снаге“, „прождрљив, грамзив човек“ > „ветровит“, „бесан“, „беснети“, „јести“ итд.). Поједина значења, међутим, развила су се под утицајем етимолошки различитих, али формално и семантички блиских лексема, како словенских, тако и несловенских.

0. Овај рад представља својеврсну допуну и наставак нашег прилога посвећеног *хали*, у којем смо се бавили проблемом порекла ове јужнословенске лексеме (в. Бјелетић 2002). Допуну — зато што ћемо, позивајући се на тамо изнете констатације, изложити материјал који тада није био презентирани. Наставак — зато што ћемо овога пута пажњу усмерити на њене деривате.

1. Именицу (*x*)*ala*, посведочену у српско-хрватском, македонском и бугарском језику, протумачили смо као јужнословенски, можда још прасловенски дијалектизам **xala*¹, који има паралеле на ширем словенском плану². И док се на северу словенског простора поједина зна-

¹ В. тамо и о другим тумачењима (ор. cit. 75-76).

² Уп. каш. *xala* т. „мушкарац високог раста“, чешће *oxala* т., ф. „човек или животиња огромног раста“, *oxala* и *xala* „било која ствар великих размера (зграда, мрежа, превелико одело)“ (SEK II 278).

чења појављују само фрагментарно, на југу је (*x*)*ala* у потпуности развила свој семантички потенцијал наслеђен из псл. периода³. Именица је првобитно вероватно означавала непогоду, олују⁴ и паралелно с тим демона који је изазива⁵. Будући да су, према народним представама,

³ Подсећамо да се јсл. **xala* изводи од псл. основе **xal-* (/ **šal-*), специјализоване за изражавање силовитости, жестине, махнитости стихије, затим и саме стихије (која се према народном поимању изједначаваала са демоном који је изазива), а из тог основног значења развила су се и сва остала: „бес“, „лудило“, „прекомерна величина“, „прождрљивост“ итд. (ор. cit. 79).

⁴ Уп. с.-х. *àla* „олуја с градом, непогода“: Алу народ замишља као црни ветар који иде земљом. Где год прође, мора да духне вијор, који врти као сврдао Хомоље (РСА), „јак, хладан, штетан ветар“: Пукла једна ала, те ће да не опусти Косово (Елезовић), „јак ветар“: Пуче ала па ми преврну сијено Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990), „невреме, вихор, непогода“ Ускоци (СТАНИЋ), *алина* „јак ветар, непогода“ Врање (Златановић); мак. дијал. *ála* „снежна бура“, *алетина* „јак ветар са прашином“ Свети Николе (Брдарски 1952); буг. *x'la* „јак ветар, олуја“: Иде хала, да ся приберемъ въ кжщы (Геров), дијал. *алà* „јак ветар“ Пловдив (ПОПГЕОРГИЈЕВ 1962), *íla* „јака олуја с градом“: Ихтиман (Младенов 1967), „олуја“ Самоков (ШАПКАРЕВ/БЛИЗНЕВ 1967), *алетина* „вихор, олуја“: Диге се алетина, та руколк'ете однесе — Град ли че е, г'явол ли че е, алетина ли че е ... Граово (МАРТИНОВ 1958), *алъ* „јака олуја с кишом и градом“ Тројан (Ковачев 1968), „олуја с плуском“ Севлијево (Ковачев 1970), „јак ветар, хала“ Дедеагач (БОЈДЖИЈЕВ 1970), *халъ* „олуја“ Попово (ДЕНЧЕВ 1970).

⁵ Уп. с.-х. *àla* „митолошка неман, слична аждаји или змају“: За алу се мисли да има од аждахе особиту духовну силу те лети и води облаке и град наводи на љетину (Вук 1818), „некаква животиња која живи у машти народној и чини људима зло“ Косово (Елезовић), „чудовиште, аждаја“ Прошћење (Вујичић), Ускоци (СТАНИЋ), „чудовиште, змај“ Бјелопавлићи (Ћупић 1977:187), *àla* „неман“ Загарач (Ћупићи 1997), *àla* „чудовиште“ Лесковац (Митровић), *алà* „митолошко чудовиште, аждаја, змај“ Пирот (Живковић), *хала* „id.“ Ниш, БиХ, Слобоштина у Славонији (грађа РСА), *халетина* „неман“ (грађа РСА); мак. *ала* „ала, аждаја“, *алетина* (РМЈ); буг. *xála* „некакво измишљено биће као змај које тобоже шаље ветрове“: Кога връкаты по небо-то, халы-ты сѣватъ искры отъ облаци-ты — Хала-та е черенъ облакъ на прѣтчки, спуца опашкж-тж си и пакъ ѡ свива — Кога хала-та си спуца опашкж-тж, вали порой и залива всичко, „велики змај, господар неког осоја, планине, великог дрвета, предела“, „змај, аждаја“, „самовила, вила“: Хала-та да го строши како нѣкое дрво!, *халъ* п. „хала“: Халъ да го срѣтне, та да го халоса, *халатина*: Халатина-та да го отнесе у невидимо, *халетина*, *халица*, *халичка* (Геров), дијал. *àla* „хала“, *алетина* „огромна, страшна хала“ Софија (Божкова 1962), *àla* „хала, митско биће“ Софија (Гълъбов 1965), „митско биће као змај“: Смок на сто години стайал на ала Ихтиман (Младенов 1967), *íль* „id.“ Севлијево (Ковачев 1970), *àla* „id.“ Ћустендил (Младенов 1971).

основни атрибути овог демона огромна величина, снага и прождрљивост, секундарно су се развила значења: „створење огромне величине“⁶, „човек или животиња огромне физичке снаге“⁷, „прождрљив, грамзив човек“⁸ итд. (ор. cit. 75). Пада у очи скоро потпуни семантички паралелизам српске и бугарске потврде (македонски дијалекатски материјал којим располажемо није довољно репрезентативан да бисмо на основу њега изводили сличне закључке).

1.1. На с.-х. терену именица (*x*)*ала* развила је и значење: *ала* „тоња“⁹: Нема од жита ништа, убила га ала Прошћење (Вујичић), „маћа“: Убила ми ала жито, попила муња Ускоци (Станић), *ала* „болест биљака изазвана кишом са сунцем“ Кучи, Васојевићи (Сикимић 1996:112), *хала*: Поједоше ујаково благо хала и магла (Ј. Игњатовић, грађа РСА). Сикимић I.c. сматра да јсл. термин *ала* садржи два фолклорно условљена помака: „демон“ > „непогода коју демон изазива“ > „болест коју непогода изазива“ (иако су појмови „непогода“ и „демон“, по нашем мишљењу, у суштини неодвојиви). И заиста, према народним представама, *хала* (и *вила*) као немани падну на земљу у виду магле или облака и тако униште усев (уп. СД s.vv. *хала*, *вила*).

2. У јужнословенским језицима именица (*x*)*ала* формирала је разгранату лексичку породицу (нпр. с.-х. *алав*, *алаветан*, *алити*, *алобија*, *алован*, *аловати*, *аловесан*, *аловит*, *алосати*, *алосија* итд.), коју ћемо овом приликом анализирати са семантичког аспекта (што нужно подразумева и етимолошку анализу).

2.1. Семантика деривата углавном одражава примарна и секундарна значења исходишне именице, чији се семантички дијапазон, као што је већ речено, своди на следећа значења: „стихија“ (> „ветровит“,

⁶ Уп. с.-х. *ала* „грдосија“: Коњ му ала Црна Река (Марковић 1986).

⁷ Уп. с.-х. *ала* „створење огромне физичке снаге“ (РСА), Ускоци (Станић), *ала* „врло снажан човек“: То је ала човек Црна Река (Марковић 1986); буг. *хала* „снажан човек, јунак: Каква е хала, може на двојица да надвие; „брз, силовит, помаман“: Хала коњ (Геров), дијал. *алетина* „јак, снажан, млад мушкарац“ Софија (Гълъбов 1965), *ала* „јак човек“ Самоков (Шапкарев/Близнев 1967), *ала* „јак, необуздан човек“ Тројан (Ковачев 1968), „необуздан, немиран човек“ Севлијево (Ковачев 1970).

⁸ Уп. с.-х. *ала* „онај који је прождрљив, грамжљив“ (РСА), Ускоци (Станић), „грамзивост“: Уљегла му е ала у срце, „грамзива особа“: Он је веља ала — свега му е мало Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990); буг. *хала* „прождрљив човек“: То е една хала, кога то иска да погљне всичко (Геров).

⁹ Овде није јасно да ли се ради о атмосферској појави кише са сунцем, или је у питању ботаничко значење „пламењача“.

„буран“, „силан (о ветру)“¹⁰, „демон“ (> „који има натприродне особине; плаховит, бесан“, „сеновит (о дрвету)“, „вилински“, „беснети, виленети“, „понашати се као хала“, „омађијати, опчинити“, „нагазити на чини“)¹¹, „прекомерна величина“ (> „грдосија“, „дебела и тешка особа, тежак предмет“, „претерано се раскрупњати“, „деформисати се од дебљине“, „огроман, обиман“)¹², „снага“ (> „створење огромне физичке

¹⁰ Уп. придеве с.-х. *аловит/аловит* „јако ветровит“: Ова година је аловита Косово (Елезовић), буг. *аловит* „буран“: Каде ше одиш по тава аловито време? Враца (Хитов 1979); сложенице с.-х. *алџбија* „велика олуја са градом“, одатле *алџбит/алџбитан* „силан, помаман, аловит (о ветру)“, *алџбитњак* „силан, јак ветар“ Врање (РСА).

¹¹ Уп. придеве с.-х. *алџвит* „који има натприродне особине але (о змији, човеку, детету); плаховит, бесан“ (РСА), Веле да е Вукић био аловит и да се био са здувачима Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990), *аловит* „високо и старо дрво“ [из примера се види да је право значење — „сеновит (о дрвету)“]: Над кладанџ је један аловит брес — Само сам у међу оставија аловиту крушку јер се такво дрво не сече Врање (Златановић), „шкодљив, опасан“ [* „зачаран, сеновит“, уп. претходни случај]: Ора је аловито дрво Црна Река (Марковић 1986), *халовит* (о замају, детету, коњу, дрвету, војсци, реци): На халовиту змају кад се човек замори, разболи се и лежи и једва ако остане жив — Смука не бију, јер се с халовитим, крилатим дететом бори против хале и не да крупавици да падне. Оно, кад се бије с халом, узме гредел и одмах халу устави, и градушка престане Ниш; Они веле да је орахово дрво халовито и да сваку болест разгони ... и свака се неман од њега боји и не прилази му близу (грађа РСА), буг. *халатски* „вилински“ (Геров); глаголе: с.-х. *алџти* „рано устајати“(?): Куд алите свако јутро од бијеле зоре Прошћење (Вујичић), *алијем* „беснети, виленети“: Да човеци казују к’ко скиташ како нека белосветска ала и алујеш ноћу, одатле *алујање* „бешњење ноћу, вилењење“: Какво ти је алујање ноће, па не спијеш како човек Лесковац (Митровић), *халџвати* „понашати се као хала“: Халуј, хало, кад ти је још мало! (грађа РСА), буг. *оал’и* „омађијати“: По много места в тоя край има оброчица, заобиколени със стари дџбови дџрвета, които сџчо никој не смее да сече, от страх да не „оградише“, да го не „оал’и нешто“ Ћустендил (Рачева 1993:165), с.-х. *алосати* „омађијати, опчинити, избезумити“: Сад су њега виле алосале — Кад пас поједе шеву, побеснеће, јер је она „алосана“ - што значи да је летећи на великој висини задувана „алом“; *алосати се* „нагазити на чини“: Болест највише долази ... кад се ко алоше (РСА), *алосујем (се)* „опчинити се, зачарати се“: Да л’ те ала алосује, је л’ ти змија корен гризе — Алосало га ништо Лесковац (Митровић), одатле *алџсан* „проклет, одбачен“(?): Нем там да пушташ стоку, тој алосано земљиште Тимок (Динић 1988).

¹² Уп. сложенице с.-х. *алџија* „дебела и тешка особа, тежак предмет“ Врање (Златановић), *алџбитњак* „гломазан човек, грдосија“ Врање (РСА); глаголе буг. *оалувам* „правити нешто већим него што је потребно“ Софија (Божкова 1962), с.-х. *алосати* „претерано се раскрупњати“: Алосала сам се као права мечка Ниш (РСА), *алосујем (се)* „деформисати се од дебљине“, одатле *алџсан* „деформисан од дебљине“: Жена му је толико алосана да једва иде Врање (Злата-

снаге“; „снажан човек, јунак“, „брз, силовит, помаман“)13, „прождрљивост“ (> „прождрљив, грамзив“, „халапљивост, грамзивост“, „халапљивац“, „похлепан, лаком“, „грамзити за јелом“, „давати храну у изобиљу“, „појести, смазати“)14.

2.2. Постоје, међутим, и значења која не проистичу из семантичког спектра именице, па се може претпоставити да су се развила под утицајем семантички блиских облика који припадају другим лексичким гнездима. До контаминације различитих гнезда долази на нивоу сваког појединачног језика, а најважнији услов за то је формално и семантичко приближавање лексема које им припадају (в. Варбот 2003:57).

Тако су се, као резултат индукције семантике гнезда **xaliti* „прљати“, **xalavъ*/**xal'avъ* „неуредан, алкав“ (в. ОС 77-79 s.vv. *xalav*, *xa-*

новић), *aldocija* „човек тако крупан да његова крупноћа прелази у ругобу, грдосија, слота“: Ја каква је алосија да је и не погледа човек Ниш, Права је алосија од човјека (РСА), *alocija* „висока и дебела особа“: Боже, колики је алосија: на врата не може да улегне Врање (Златановић), о животињи: ... дојдомо до едну бару ... у њу се ваља една алосија вепар Тимок (Динић 1988), „грдосија“ Црна Река (Марковић 1986), „крупан човек“: Од сам крај си је он так' - голема алосија, такође *alesija* „дембел, крупан човек који не ради“: Алесија, онолики човек а ништи не работи Лесковац (Митровић), буг. *ales* „огроман, обиман“ Ботевград (Илчев 1962).

¹³ Ова значења реализована су само у именици *xala*, не и у њеним дериватима (в. примере у нап. 7).

¹⁴ Уп. именице с.-х. *alocija* „који једе много, прождрљивац“ Косово (Елезовић), буг. *alocia* „халапљивост, грамзивост“: Голема е алосиата им, „халапљивац“: Стига си йал, алосија такава! Враца (Хитов 1979); придеве: с.-х. *alav* „прождрљив, халапљив“ (РСА), *alav* „ненасит, прождрљив“ Ускоци (Станић), „id.“; похлепан, лаком“ Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990), одатле *alavija* f. coll. „гладне, ненасите особе“, *alavica* „прождрљива женска особа“ Ускоци (Станић), мак. *alav* „халапљив“ (РМЈ), с.-х. *alovan* „прождрљив, грамзив“ Сврљиг (РСА), „лаком, незајажљив, незасит“ Прошћење (Вујичић), *alovesan* „прождрљив“ Рудник, *alovit* „id.“ (РСА), буг. *alovit* „лаком, незасит (у физичком и преносном смислу)“: Аловити ора трудно ше израниш — Млого аловит човек е - никоги имане му не стига! Враца (Хитов 1979); глаголе: с.-х. *aliti* „грамзити за јелом“ М. Пожаревац, „давати храну у изобиљу“ Дучаловићи (РСА), *sxaliti* „појести, смазати“ Сјеница (усмено Ј. Влајић-Поповић), *aldsat* „прождерати, уништити“: Такав је ветар, рећеш да те алошеће — Искрљештијо очи да те алоше Косово (Елезовић), одатле *aldsan* „алав, прождрљив“ Врање, средњи Тимок (РСА), буг. *aldsan* „лаком, незасит: Алосан е - цел леп изеде! Враца (Хитов 1979); сложенице: с.-х. *alobitan* „халапљив, похлепан“, *alobitnik*, *alobitnica* о прождрљивим, похлепним особама, *alobitnjak* Васојевићи (СТИЈОВИЋ 1990).

лити)¹⁵ међу континуанте гнезда именице **xala*, развила следећа значења: *алџшем* „умрљати (јелом)“, *алосанник*, *алосаница*, *алосаниче* „прлава особа (човек, жена, дете)“ Призрен (грађа РСА)¹⁶.

Будући да је за гнездо **xaliti* карактеристичан семантички развој „бити неуредан, прљати“ > „шалити се, измотавати се“, уп. буг. *џл’им се* „слинавити“ > „неозбиљно се понашати“ Самоков (в. Петровић 1993:160), могло би се претпоставити да се ово потоње значење одразило у буг. *алувам са* „бити неозбиљан, шалити се“ Ботевград (Илчев 1962)¹⁷.

Супротан смер индукције, од гнезда именице **xala* ка гнезду глагола **xaliti*, довео је до развоја значења буг. *изџуем* „радити нешто необично, нешто што приличи хали“ Граово (Мартинов 1958). У истом извору за овај глагол наводи се и значење — „кварити, упропашћивати“: Што си ми изалил обуцата, та на нищо не приличаю?, и указује на његову употребу у клетвама: Изалил те бок! Алил те бок!, уп. и буг. *оџљам* „повређивати, кварити“ Ихтиман, такође у клетвама¹⁸: Оалил те господ! Софија, Оалил те бог! Трн, *оџлен* „зао, луд, ружан, који има много недостатака, повређен“ (Рачева 1993:165-166). Оваква семантика допушта нам да облик *изџуем* сврстамо међу континуанте псл. **xaliti* (в. ЕРСЈ 1:125)¹⁹, а да његово значење „радити нешто што приличи

¹⁵ Изводећи јсл. **xala* од псл. основе **xal-* (*/*šal-*), нагласили смо да ово гнездо треба раздвојити од облика груписаних око псл. **xalal/*xalъ* „нечистоћа“, **xalati/*xal’ati*, **xoliti* (в. ЭССЯ 8:12-14), будући да су у питању или два хомонимна гнезда (што је мање вероватно), или се ради о раном семантичком диференцирању исте основе, које је водило одвајању и осамостаљивању лексичких породица (Бјелетић 2002:81). То, међутим, није био разлог да не дође до семантичке контаминације континуаната поменутих псл. облика.

¹⁶ Облици *џлав* „запуштен, одвратан“ Црна Река (Марковић 1986), *џлавица*, *џлавко*, *џлавче* „џлава жена, човек, дете“ Црна Река (Марковић 1993), *хџлав* „гнусан, прљав“ Дубровник (Вук) изводе се од псл. **xalavъ/*xal’avъ* (ЕРСЈ 1:137 s.v. *џлав*).

¹⁷ Иако се овај глагол тумачи као деноминал од *ала*, он би се могао схватити и као образовање несвршеног вида од **xaliti*, да у истом пункту није посведочен облик *алтувам са* „понашати се као ала, тј. грубо и непристојно“ (в. ЕРСЈ 1:129 s.v. **аловати*).

¹⁸ У истом контексту у српском језику употребљен је други глагол: Алосал ју бог дабогда, ако вој је мило — Алосал га бог па му извинул уста на тил Црно-травска Кална (грађа ЕРСЈ).

¹⁹ Међу континуантама псл. **xaliti* налази се и с.-х. глагол из Пирота: *џлнем* „ударити, улубити“, одатле *џлнут* „џакнут“. Значење „ударити“ могло би представљати примарно значење псл. глагола, уп. рус. дијал. *хџлџтъ* „шибати, ударити“, из којег се доцније развило значење „физички или ментално оштетити“, присутно у клетвама (l.c.). За семантички помак „ударен“ > „џакнут, луд“ в. нпр. Влајић-Поповић 2002:148-149.

хали“ протумачимо као резултат паретимолошког наслањања на именицу (*x*)*ала*.

2.3. За појаву контаминације лексичких гнезда није пресудно њихово заједничко порекло, будући да се у процесу фонетског, морфонолошког, морфолошког и семантичког развоја међусобно приближавају облици потпуно различите провенијенције. То значи да је сасвим могућа, и легитимна, контаминација идиоглотских и алоглотских лексема²⁰.

Као што је и сам митски лик *хале* као змијоликог бића настао тек пошто су се Словени доселили на Балкан (у процесу сударања и мешања словенског и балканског митолошког система)²¹ — тако је до одређених контаминација дошло тек у балканском језичком окружењу.

С.-х. глагол *алосати* „омађијати, опчинити“ (објект човек или животиња, субјект *ала*, *вила*), *алосати се* „нагазити на чини и разболети се“, одатле *алосан* „луд; уклет“ тумачи се као деноминална изведеница од (*x*)*ала* суфиксом грчког порекла *-ос-ати* (ЕРСЈ 1:131 s.v. *алосати*). Формално идентичан, али семантички различит глагол добро је потврђен у македонском и бугарском језику, уп. мак. *алоса* „ударити, озледити; упропастити, уништити“, *алоса се* „озледити се; упропастити се“, одатле *алосан* „озлеђен, повређен; сулуд, шашав“ (РМЈ), буг. *халџсамъ*, *халџсвамъ*, *халџсувамъ* „гурати; ударати; упропашћивати“, одатле *халџсанъий* „ударен, луд, сулуд“, *халџсникъ* „ударен, халосан човек“, *халџсница* „ударена, халосана жена“ (Геров), дијал. *алџсвам/алџшем* „јак ударати“ Софија (Гълъбов 1965), *алџсан* „занесен, ударен“: Оди како алосан Враца (Хитов 1979), *џлџсъм съ* „ударати нечим; изигравати глупака“ Тројан (Ковачев 1968). Неки аутори тумаче бугарски глагол као грецизам, изводећи га од гр. *χαλ(v)ω* „рушити, уништавати“, конј. аор. *χαλώσω* (Филипова-Байрова 1969:169), али у светлу с.-х. потврда не можемо са сигурношћу установити да ли је реч о позајмљеници, или се ради о преузимању значења формално блиске стране речи. Решавању проблема не може допринети ни партицип *алосан* „луд“, будући да његово значење може бити резултат универзалног семантичког помака „ударен“ > „луд“ (уп. *алнут*, нап. 19), али се психичко стање које он означава може третирати и као последица дејства нечисте силе: *Алосан* - који је полудио, коме су але узеле памет или здравље — Какав је

²⁰ О овој врсти контаминације, на примеру руске дијалекатске лексике, в. Галинова 2001:40-48.

²¹ Ликови *хале* (и *ламђе*) као митских штеточина и опасних бића формирали су се кроз сложен процес синтезе негативних карактеристика змије и локалних старобалканских представа о страшним и крвожедним женским демонима (Беновска-Събкова 1995:94-95).

овај човек, к'о да га је ала алосала — Кад болесник падне у занос, народ мисли да се он тада бори са алама, и кажу за таквог човека да је алосан (РСА).

У бугарском је разматрани глагол у извесним случајевима претрео утицај континуаната псл. **xaliti* „мазити“, које карактерише двојна семантика: „прљати“ и „мазити“ (уп. ОС 78-79 s.v. *xaliti*, ЕРСЈ 1:124-125 s.v. *алити*¹). Тако се према облицима: *алим* „мазити, размазити“ Годеч, Ћустендил, *наалим се* „навићи се на нешто лоше“ Трн, *поалувам*, *поалувам* „размазити, распустити“ Софија, Самоков, *уалувам* „мазити“ Годеч, Трн (Рачева l.c.) развило значење буг. *џдсвџм съ* „надмено се држати, пренемагати се“, *џлусник* „пренемагало, уображенко“ Севлијево (Ковачев 1970); уп. и БЕР 4:567 s.v. *нахал*.

У српском пак језику код овог глагола запажа се утицај једне друге алоглотске основе. Глагол *алдше се* у значењу „запустити се, занемарити се“, одатле *алдсан* „сатрвен неком недаћом; запуштен“ из Црне Реке доводи се у везу са именицом *ал* „велика прљавштина“, „ђубре; смрад; беда, немаштина, јад“, „нечовек²²; врло сиромашан и запуштен човек“, „бедна породица; сиротиња; прљав човек“, која се и сама тумачи као контаминат словенске речи **xalъ* „прљав(штина)“ и балканског турцизма *хал* „беда, невоља; имовно стање“ < тур. *hal* „стање, околност“ (уп. ЕРСЈ 1:131 s.v. *алосати*; id. 94-95 s.v. *ал*¹).

И обрнуто, придев *алан* из Васојевића, изведен од именице *ал*, своје значење „ситан, закржљао (о плоду, семенци)“²³ вероватно дугује утицају глагола *алосати се* „оболети, закржљати (о житу)“: Што се ово жито много алосало, слабо је, није одрасло из Прошћења (id. 94), уп. и буг. *оаљак* „коров у житу; лоше зрно“ (Рачева 1993:166), с.-х. *алобитина* „жито или трава убијени алом, пламењачом“ Ускоци (Станић).

Са свим поменутих лексемама вероватно стоји у вези и пејоратив *алиште* „нешто слабо, безвредно; рђава, слаба особа“ Ускоци (Станић), *алиште* „брука, срамота“: Све ћу расипем, па си глеј после алиште — Гледам му алиште Лесковац (Митровић), али се његов непосредни етимон не може утврдити (в. ЕРСЈ 1:126 s.v.).

3. Спроведена семантичка анализа деривата именице (*х*)*ала* показује да су они у највећем броју случајева реализовали семантички потенцијал наслеђен из прасловенског периода.

Поједина значења, међутим, развила су се као резултат контаминације са генетски различитим, али формално и семантички блиским гнездима.

²² Уп. и буг. *прџаль* „лош човек“ (БЕР 5:690).

²³ Поред „јако сиромашан, бедан; јако мршав“.

Разматране лексеме контаминирале су се, пре свега, са сазвучним словенским облицима, континуантама посл. **xaliti*, **xalavъ*/**xal'avъ*. У том процесу остварена је двосмерна семантичка индукција, од гнезда **xaliti* ка гнезду **xala*, и обратно.

У балканском језичком окружењу дошло је до семантичког преплитања и са фонетски сличним алоглотским лексемама, грецизмима (< гр. χαλ(v)ῶ) и турцизмима (< тур. *hal*). И у овом случају извршена је двосмерна семантичка индукција, од позајмљеница ка домаћим лексемама, и обратно.

Анализа презентираниог материјала показује да није увек могуће спровести прецизно разграничење облика према етимолошком критерију, будући да у процесу контаминације понекад долази до потпуне неутрализације семантичких и формалних разлика међу њима (слично и Галинова 2001:25).

БИБЛИОГРАФИЈА

БД

Българска диалектология, София.

Беновска-Събкова 1995

М. Беновска-Събкова, *Змят в българския фолклор*, София (друго фототипско издање).

БЕР

Български етимологичен речник, София 1971—.

Бјелетић 2002

М. Бјелетић, *Духовна култура Словена у светлу етимологије: јсл. (x)ala, Dzieje Słowian w świetle leksyki*, Kraków, 75–82.

Божкова 1962

З. Божкова, *Принос към речника на софийския говор*, БД I, 241–273.

Бояджиев 1970

Т. Бояджиев, *Из лексиката на с. Дервент, Дедеагачко*, БД V, 223–243.

Брдарски 1952

Д. Брдарски, *Зборови од Светиниколско, Македонски јазик III/3*, Скопје, 67–72.

Варбот 2003

Ж. Ж. Варбот, К типологии взаимодействия этимологических гнезд, *Studia etymologica Brunensia 2*, Praha 2003, 57–62.

Влајић-Поповић 2002

Ј. Влајић-Поповић, *Историјска семантика глагола ударања у српском језику. Преко етимологије до модела семасиолошког речника*, Библиотека Јужнословенског филолога 21, Београд.

Вујичић

М. Вујичић, *Рјечник говора Проиђења (код Мојковца)*, Подгорица 1995.

Вук

В. Стефановић–Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1898³.

Вук 1818

В. Стефановић–Караџић, *Српски рјечник*, Беч.

Галинова 2001

Н. В. Галинова, К изучению явления контаминации в лексике говоров Русского Севера, *Этимологические исследования 7*, Екатеринбург, 25–48.

Геров

Н. Геров, *Речник на българския език*, София 1975–1978 (репринт).

Гълъбов 1965

Л. Гълъбов, *Говорът на с. Доброславци, Софийско*, БД II, 3–118.

Денчев 1970

В. Денчев, По-особени думи и изрази в говора на с. Браќница, Поповско, БД V, 245–257.

Елезовић

Г. Елезовић, *Речник косовско–метохиског дијалекта*, СДЗБ IV (1932), VI (1935).

ЕРСЈ

Етимолошки речник српског језика, Београд 2003—.

ЭССЯ

Этимологический словарь славянских языков, Москва 1974—.

Живковић

Н. Живковић, *Речник пиротског говора*, Пирот 1987.

Златановић

М. Златановић, *Речник говора јужне Србије, Врање* 1998.

Илчев 1962

С. Илчев, Към ботевградската лексика, БД I, 183–205.

Ковачев 1968

С. Ковачев, Троянският говор, БД IV, 161–242.

Ковачев 1970

Н. Ковачев, Речник на говора на с. Крџвеник, Севлиево, БД V, 5–52.

LB

Балканско езикознание / Linguistique balkanique, София.

Марковић 1986

М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, СДЗБ XXXII, 245–500.

Марковић 1993

М. Марковић, Речник народног говора у Црној Реци, Књига II, СДЗБ XXXIX, 149–398.

Мартинов 1958

А. Мартинов, Народописни материали от Граово, *Сборник за народни умотворения, наука и книжнина* XLIX, София, речник 773–789.

Митровић

Б. Митровић, *Речник лесковачког говора*, Лесковац 1984.

Младенов 1967

М. Младенов, Лексиката на ихтиманският говор, БД III, 3–196.

Младенов 1971

М. Младенов, Из лексиката в Кюстендилско, БД VI, 137–150.

ОС

Огледна свеска, Етимолошки одсек Института за српски језик САНУ, Библиотека Јужнословенског филолога 15, Београд 1998.

Петровић 1993

С. Петровић, Об одном псевдотурцизме: сербохорв. *алити* „баловатъ“, LB XXXVI/2, 159–163.

Попгеоргиев 1962

С. Попгеоргиев, Из лексиката на с. Чешнегирово, Пловдивско, БД I, 207–217.

Рачева 1993

М. Рачева, Ешто раз о сербохорв. *алити* „баловатъ“ и его славянских соответствиях, LB XXXVI/2, 165–166.

PMJ

Речник на македонскиот јазик, ред. Б. Конески, Скопје 1986.

РСА

Речник српскохрватског књижевног и народног језика, Београд 1959—

СД

Славянские древности 1, Москва 1995.

СДЗБ

Српски дијалектолошки зборник, Београд.

SEK

W. Boryś, H. Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny*, Warszawa 1994—.

Сикимић 1996

Б. Сикимић, Народни називи за кишу са сунцем, *Наш језик XXXI/1–5*, Београд, 110–120.

Станић

М. Станић, *Ускочки речник 1–2*, Београд 1990.

СТИЈОВИЋ 1990

Р. Стијовић, Из лексике Васојевића, СДЗБ XXXVI, 121–380.

ЋУПИЋ 1977

Д. Ћупић, Говор Бјелопавлића, СДЗБ XXIII, 1–226.

ЋУПИЋИ 1997

Д. Ћупић и Ж. Ћупић, Речник говора Загараца, СДЗБ XLIV.

ФИЛИПОВА-БАЙРОВА 1969

М. Филипова-Байрова, *Грџки заемки в съвременния български език*, София.

ХИТОВ 1979

Х. Хитов, Речник на говора на с. Радовене, Врачанско, БД IX, 223–342.

ШАПКАРЕВ/БЛИЗНЕВ 1967

И. Шапкарев, Л. Близнев, Речник на самоковския говор, БД III, 197–291.

Marta Bjelitić

SOUTH SLAVIC LEXICON IN BALKANIC CONTEXT

(THE WORD FAMILY OF THE NOUN XALA)

S u m m a r y

The paper offers a semantic analysis of the word family of the South Slavic **xala*. Attested in Serbo-Croatian, Macedonian and Bulgarian, this noun originally used to denote both the storm, tempest and the daemon causing it. According to popular beliefs the principal attributives of **xala* are enormous size, strength and obesity, so the noun has secondarily developed such meanings as „a huge creature“, „a man or animal of enormous physical strength“, „an obese, greedy man“. The semantic complex of the noun proper has yielded various meanings of nominal derivatives, such as „windy“, „angry“, „to rage“, „to eat“, etc.

Certain meanings within this word family have been developed under the influence of etymologically diverse, but formally and semantically close lexemes, Slavic (e.g. **xalъ* „dirt(y)“, **xaliti* „to hit; pet“) as well as non-Slavic (e.g. Gk. χαλ(ν)ῶ „destroy, demolish“, Tur. *hal*).